

V. D. L E V I N - I. P. M U C S N Y I K :

R.I. Avanyeszov: "Az össznépi nyelv és a helyi nyelvjárások"

c. tanulmányának ismertetése

L 6924

[Részlet abból a cikkből, amelyben a szerzők a Moszkvai Állami Lomonoszov-Egyetem általános és összehasonlító nyelvészeti tanszékének "Adalékok a nyelvészeti kollégiumokhoz" (Materiálü k kurszam jazükoznanija) című sorozatát, a sorozatnak 1954-ben megjelent füzeit ismertetik és bírálják. Ez a részlet R.I. AVANYESZOVnak azzal a dolgozatával foglalkozik, amely a NyIK. mostani számában magyar fordításban olvasható.-A szerk.]

Nagyon hasznos az a füzet - "Az össznépi nyelv és a helyi nyelvjárások a társad lmi fejlődés különféle szakaszaiban" -, amelyet R.I. AVANYESZOV, e kérdéskomplexumnak egyik legkiválóbb szovjet szakembere írt. A szerző világosan megfogalmazza azokat a legfőbb kérdéseket, amelyek ezzel a fontos és bonyolult témával kapcsolatban fölmerülnek. Vajon a helyi nyelvjárások beletartoznak-e vagy sem az össznépi nyelvbe? Vajon a nép közös nyelve okvetlenül csak a néppé válás eszköze, avagy meg is előzhette ezt a folyamatot? Mi jellemzi az össznépi

nyelv és a helyi nyelvjárások kölcsönös kapcsolatait a feudalizmus korának és a kapitalizmus korának egyes szakaszaiban? Milyen forrásokból erednek a nyelvjárási sajátosságok, s vajon ezek a sajátosságok mindig a multat tükrözik-e csökevényesen? Milyen szerepe van az írott irodalmi nyelvnek? Milyen kapcsolatban van ez az össznépi nyelvvel és a nyelvjárásokkal a nyelv fejlődésének különféle szakaszaiban? Stb. Ilyen kis terjedelmű füzetben természetesen a szerző nem adhatott kimerítő választ mindezekre a kérdésekre, sőt nem is vállalkozhatott erre. Mindazonáltal a fölvetett problémák zömével kapcsolatosan sikerült több fontos tételt megfogalmaznia, s ezeket az orosz nyelvnek és nyelvjárásoknak a történetéből vett példákkal meggyőzően szemléltetnie.

R.I. AVANYESZOV erőteljesen hangsúlyozza, hogy a nyelvjárásoknak és az egymással közvetlen rokonságban álló nyelveknek a kialakulása és fejlődése nagyon bonyolult folyamat. Helyesen mutat rá egyebek között, hogy azok a legutóbbi években megjelent munkák, amelyek a nyelvi elkülönülés [differentiacija] szerepét hangsúlyozzák (ami teljesen indokolt volt az N.J. MARR "új nyelvelméletével" és keresztetződési elméletével vívott harc idején), helytelenül járnak el akkor, amikor - a legrégibb korokról szólva - teljesen figyelmen kívül hagyják vagy csak tessék-lássék említik a rokon nyelvjárások egységesülésének [integracija] folyamatait. A broszúra szerzője egyszersem arra is rávilágít, hogy "a közvetlen rokonságban álló nyelvjárások egységesülésének és a nyelvkeresztetződésnek semmi köze sincs egymáshoz, mert a rokon nyelvjárások belső törvényei nagy mértékben egységesek, ellenben ott, ahol egymástól minőségileg különböző nyelvek keresztetződnek, ez nincs meg" (14; a zárójelben levő számok a magyar fordítások a lapszámait).

A szerző utal rá, hogy a nyelvjárások kialakulása és fejlődése bonyolult és ellentmondásos folyamat, s közben kifejti azt az igen gondolatébresztő tételét, amely szerint a nyelvjárási különbségek és a sok nyelvjárásban előforduló közös sajátosságok viszonyának jellege a különféle konkrét történelmi viszonyoktól függően más és más. Ezért bizonyos esetekben a nyelvjárási sajátosságok nem egyebek, mint a hajdani elszigeteltség csökevényes nyomai, a közös sajátosságok pedig ugyanakkor az új társadalmi közösségek létrejöttével magyarázhatók. Máskor viszont a nyelvjárások közös nyelvi sajátosságai öröklődtek a korábbi nyelvéllapotból, s a különbségek magyarázhatók valamely társadalmi közösség - törzs vagy nép - egyes részeiben végbemenő, viszonylag önálló fejlődés élő folyamataival; itt a különbségek neologizmusnak, fejlődőben lévő jelenségnek számítanak. "A régi nyelvjárási különbségekre tehát - jegyzi meg a szerző - egyre újabb és újabb különbségek rakódnak rá, s teszik mind bonyolultabbá a nyelv nyelvjárási tagozódottságának képét." (143)

Fontos észrevétele a szerzőnek az, hogy a népi nyelvnek nemzeti nyelvvé való fejlődése viszonylag másképpen folyik le akkor, ha közben a nyelv nyelvjárási alapja fölcserélődik, s

akkor, ha nem cserélődik fel. Természetes, hogy a második esetben a nemzeti nyelv fejlődése sokkalta bonyolultabb, mert ilyenkor a nyelv új nyelvjárási alapjának sajátosságai és a régi nyelvi hagyomány között bonyolult relációk jönnek létre.

Ki kell emelnünk a szerzőnek azt a szintén érdekes megjegyzését, hogy a nemzeti nyelv kialakulása folyamán az irodalmi nyelv a nemzeti nyelvnek irodalmilag kicsiszolt, normalizált típusává fejlődik, s hogy a nyelv fejlődésének e kései szakaszaiban kialakul a beszélt köznyelvi irodalmi nyelv - ez az elvileg új jelenség (145, 155). Az irodalmi-köznyelvi beszéd egységes normáinak kialakulása kétségtelenül fontos tényező a nemzeti irodalmi nyelv egészének fejlődésében (lásd erről a "Voproszú jazükoznanija" 1953. évi 3. számának szerkesztőségi cikkét a 13. lapon).

R.I. AVANYESZOV részletesen beszél a nyelvjárások fejlődése során létrejövő - s a nemzeti nyelv kialakulásának időszakára jellemző - új jelenségekről és ezeknek az össznépi nyelvhez való viszonyáról. Ezek az új jelenségek a szerző véleménye szerint azt eredményezik, hogy: 1) "a nyelvjárási különbségek keletkezése lassanként megszűnik"; 2) "a nyelvjárások lassanként megszűnnek saját területükön az egyetlen nyelvtípus lenni", ami azzal magyarázható, hogy a nemzeti nyelv normalizált típusa egyre nagyobb hatással van rájuk; 3) megindul a nyelvjárások kiegyenlítődése, a nyelvjárási különbségek kezdenek elmosódni; 4) a nemzeti irodalmi nyelv normáinak megszilárdulása és elterjedése következtében "lefékeződik a nyelv strukturájának további megváltozása, mégpedig mind a hangrendszerben, mind a nyelvtani formákban"; 5) "a nyelvjárások... funkcionális szempontból lassanként a nemzeti nyelv helyi és alacsonyabb formáivá válnak". "Más szóval - mondja a szerző -, a nemzeti nyelv fogalma alacsonyabb és alárendelt formákként magában foglalja a helyi nyelvjárásokat is." (155)

De ezt az utolsó tételt magyarázza meg legkevésbé a szerző. Ezzel kapcsolatban általában azt kell mondanunk, hogy R.I. AVANYESZOV dolgozata az össznépi nyelv és a helyi nyelvjárások valóságos kapcsolatainak kérdését - kiváltképpen a nemzet kialakulását megelőző időszakra vonatkozóan - nem oldotta meg elég világosan és meggyőzően.

A szerző, mint már említettük, felteszi a kérdést: "vajon a helyi nyelvjárások beletartoznak-e az össznépi nyelvbe, avagy ahhoz viszonyítva külsődleges objektumok?" (146) Milyen választ kapunk erre a rendkívül bonyolult és a tudományban mindmáig megoldatlan kérdésre?

R.I. AVANYESZOV elveti azt a felfogást, amely L.P. JAKUBINSZKIJ munkáiban és V.M. ZSIRMUNSZKIJ-nak a nyelvészeti vita előtt megjelent dolgozataiban bukkant föl, s amely szerint a helyi nyelvjárások kívül esnek a nemzeti nyelv keretein, s erre a következtetésre jut: "Az össznépi nyelv és a helyi

nyelvjárások nem különböző, egymáshoz viszonyítva külsődleges objektumok, hanem csupán ugyanannak a dolognak, a népi nyelvnek különféle formái." (146) S néhány sorral lejjebb: "...a népek története általában nem ismer olyan korokat, amelyekben - egységes össznépi nyelv nélkül - csak helyi nyelvjárások léteztek." (147) De ebben a formájukban e tétel nyilvánvaló ellentmondást tartalmaznak.

Valóban, a helyi nyelvjárások, bárha csak egyetlen objektumnak, de különféle és emellett egyidejűleg létező formái, ebben a minőségükben mégis - nyilván - különböző objektumok, viszonylag önállóak és bizonyos relációkban szemben állnak egymással. Mindenesetre ilyen megfogalmazásban - ez nyilvánvaló - nem mondhatjuk azt, hogy a helyi nyelvjárások (a népi nyelvnek egyik létezési formája) minden korban beletartoztak az össznépi nyelvbe (a népi nyelvnek egy másik létezési formájába). Ha ehhez még hozzávesszük, hogy - az imént már idézett s teljesen helyes állítás szerint - a nyelvjárások a nemzeti nyelv alacsonyabb formáivá változnak át, s ez a tény a nemzeti nyelv kialakulásának időszakára (azaz egy viszonylag késői fejlődésre) jellemző, ennek az időszaknak a különleges sajátossága, akkor még kevésbé lesz világos előttünk, hogy milyen viszonyban állnak egymással a nyelvjárások és az össznépi nyelv a feudalizmus korában, a nép létezésének időszakában. Sőt az sem világos, mit szoktak érteni - erre a korra vonatkoztatva - az "össznépi nyelv" fogalmán. Nyilvánvaló, hogy ezen nem szabad valami olyan külön, magasabb rendű nyelvtípust értenünk, amely lényegében a nyelvjárások felett áll, azokat maga alá rendeli és lassanként magába olvasztja, minthogy ilyesmi csak ott lehetséges, ahol fejlett nemzeti nyelv van. A feudalizmus viszonyai között efféle nyelvtípusnak még nincs helye, s valójában el sem tudjuk képzelni, hogy ebben a korban ilyen nyelvtípus milyen környezetben fejlődhetne ki. Természetesen indokolatlan lenne itt a nép nyelvének arra a nyelvjárására hivatkoznunk, amely bizonyos történelmi körülmények összejátszása folytán a hivatalos írásbeliségben rögzítődött, és - mint ez például az orosz nyelvvel történt - bizonyos hatást gyakorolhatott a többi nyelvjárásra is, főként a városi központokban. Arról nem is beszélve, hogy egy-egy ilyen nyelvjárás csakis valamely központosított állam fejlődésének meghatározott történelmi viszonyai között s azok révén emelkedhetik ki a többi nyelvjárás közül, s épp ezért nem is lehet igaz, hogy ez a feudalizmus korának általános és jellemző jelensége, mondom, erről nem is beszélve - anakronizmus volna, ha egy ilyen nyelvjárásnak a szerepét a majdani nemzeti nyelvek szerepével azonosítanók. Hogy valóban anakronizmus volna, azt egyébként az ismertetett dolgozat is világosan mutatja.

Össznépi nyelvet tehát, amely a népi nyelvnek külön formája, s amely szemben áll a helyi nyelvjárásokkal mint e nyelv másik formájával (vagy más formáival) - ebben az időszokban mi nem látunk.

Az orosz nyelv történetére, nevezetesen arra az időszakra térve át, amelyben a nagyprosz nép nyelve kialakul, R.I.AVA-NYESZOV azt mondja, hogy "az őssznépi nyelv ebben a korban is (miként az előző korban is. - V.L., I.M.) helyi kiágazásaiban vagy változataiban él; ezek a változatok elég jelentékenyen különböznek egymástól." (153) Teljesen nyilvánvaló, hogy itt az őssznépi nyelvnek már egy másfajta felfogásával van dolgunk. Eszerint az őssznépi nyelv: a nép nyelve [népi nyelv], annak valamennyi nyelvjárásával egyetemben, nem pedig csupán e nyelvnek egyik formája. De ha ez így van, akkor annak a felfogásnak a bírálataival, amely szerint a feudalizmus kora nem egyéb, mint afféle "nyelvjárásokkal teli zsák" (147), mondom, ennek a felfogásnak a bírálataival csupán azt a tényt hangsúlyozza a dolgozat, hogy a nyelvjárások "nem bontják meg a nép nyelvi egységét", s hogy a nyelvjárás tagozottság nem zárja ki, sőt feltételezi egy "n a g y o b b hatásugaru, egységes és a nép számára közös őssznépi nyelvnek" (mi emeltük ki. - V.L., I.M.) a létezését (152). Meg kell jegyeznünk, hogy mivel e g y n y e l v n e k a n y e l v j á r á s a i r ó l, nem pedig k ü l ö n f é l e n y e l v e k r ó l van szó, ez a tétel magától értetődik.

A mondottakkal kapcsolatban azt is felróhatjuk a szerzőnek, hogy nem határolta el elég pontosan a "nyelv" és a "nyelvjárás" fogalmát. Amikor például a XII-XIII. század ősi orosz népének nyelvi egységéről beszél, csak annyit mond, hogy ez az egység "egy korábbi, hosszantartó fejlődésnek az eredménye". Később aztán, mutat rá a szerző, "...amikor az óorosz nép egyes részei alapján már kezdtek kifejlődni a későbbi kor keleti szláv népei (a nagyorosz, az ukrán és a belorusz nép), kezd elhomályosulni lassan a régebbi (keleti ősszláv) időszak nyelvi egysége, és fordítva, kezdenek lassan mind világosabbá válni a kialakuló népek nyelvi különbségei" (152). Lásd a 140. lapot is, ahol arról beszél, hogy a nyelvjárások "nem lévén önálló nyelvek - mindenkor egyesítik magukban a szóban forgó nyelv közös jegyeit is és a szóban forgó nyelvjárásnak (mint e nyelv egyik kiágazásának, változatának) elszigetelt, különleges jegyeit is". De hol van itt a nyelv és a nyelvjárás határa? Hiszen a rokon nyelvjárásokban szintén sok olyan közös sajátosság van, amely "egy korábbi, hosszantartó fejlődésnek az eredménye", s a rokon nyelvjárások szintén egyesítik magukban a rokon nyelvek csoportjának közös sajátosságait és a szóban forgó nyelv különleges sajátosságait (lásd például a szerző megjegyzését a 142. lapon). Akár élesebb, akár halványabb különbségek is aligha tekinthetők itt megbízható és teljesen objektív kritériumnak. A szerzőnek nyilván arról kellett volna világosabban beszélnie, hogy a n y e l v f e j l ő d é s é n e k é l ő f o l y a m a t a i a fontosak. Addig beszélhetünk joggal egy nyelvnek a nyelvjárásairól, ameddig azokban megvan az adottság arra, hogy nyelvi változások mehessenek végbe bennük (főltéve persze, hogy ennek a nép életében megvannak a reális történelmi feltételei, s a különféle újítások nem párhuzamos önálló fejlődés eredményei). Ha ez az adottságuk megszűnt, akkor ez okvetlenül arra vall, hogy

külön nyelvekké fejlődtek. Kétségtelen, lehetséges olyan helyzet is, hogy sok nyelvi változás továbbra is kiterjed az összes nyelvjárásra vagy a nyelvjárások zömére, s közben ugyanakkor helyi, nyelvjárási jellegű folyamatok is végbe mennek bennük. Erről egyébként - futólag - a dolgozat szerzője is beszél, amikor például utal arra, hogy a keleti szláv nyelvészetben akkor, amikor már alapjában közös neologizmusok fejlődnek ki, nyelvjárási különbségek "felhalmozódására" is sor kerülhetett. (150)

A füzetben található szemléltető anyagot rendkívül gondosan válogattta ki a szerző. Pontatlanságok itt csak szórványosan fordulnak elő. Ezek nyilván abból adódnak, hogy a szerző kénytelen volt a lehető legtömörebbre fogni a mondanivalóját. Ilyen nem teljesen pontos megállapítás olvasható például a 149. lapon. Eszerint Nagy Károly (768-814) nevének keleti szláv alakja, a korolj, azt bizonyítja, hogy a keleti szláv polnoglaszkie már a VIII-IX. században megvolt. Bizonyossággal itt legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a polnoglaszkie nem keletkezhetett ennél az időnél korábban, de ez nem jelent annyit, hogy a VIII. században már okvetlenül megvolt. Ez - minden valószínűség szerint - valóban nem is igaz. Lásd erről például L.A.BULAHOVSZKIJ professzor véleményét. L.A. BULAHOVSZKIJ - K. BUGANAK az ősi litván-keleti szláv (belorusz) nyelvi kapcsolatok körébe vágó kutatásai nyomán - a polnoglaszkie keletkezését viszonylag későre, az óorosz nyelv "első nyelvemlékeinek kora után" egy-két évszázaddal későbbre teszi (vö. L.A.BULAHOVSZKIJ, Kursz ruszszkogo literaturnogo jazüka [Az orosz irodalmi nyelv], 2. kötet [Történeti magyarázat], Kiev 1953, 73-4).

R.I.AVANYESZOV munkájának sokban javára vált volna, ha az orosz nyelvtörténeti példák mellett egyéb nyelvek történetéből is felhozott volna néhány szemléltető példát. Ezáltal sokkal meggyőzőbbé vált volna a szerzőnek az a tétele, hogy a különféle történelmi helyzetekben a nyelvek és a nyelvjárások fejlődése nagyon bonyolult és sokrétű folyamat. A szemléltető anyagnak az orosz nyelvre való korlátozása nem kívánatos azért sem, mert ez nem egyeztethető össze a sorozat általános feladataival (adalekok a nyelvtudományi kollégiumokhoz). Az említett fogyatékossgát még az is növeli, hogy a füzet kompozíciója sem sikerült: a szemléltető anyag a második részbe szorult, amely önálló fejezetként az orosz nyelv és nyelvjárások történetét tárgyalja röviden; az első rész pedig - csaknem minden szemléltetés nélkül - az elméleti kérdéseknek rendkívül sűrített kifejtését tartalmazza.

R.I.AVANYESZOV füzetkéje mégis nagyon hasznos. Fő tételei jól átgondoltak. A mindössze másfél ivnyi füzetben sikerült a szerzőnek nagy és sokszínű anyagot összesűritenie.

(Inosztrannüe jazüki v skole, 1955/1, 105-8.)